

УДК 342.95(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.58>

ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИХ ПРИНЦИПІВ ОРГАНІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Ярема О.Г.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри адміністративно-правових дисциплін

Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності

Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0003-3550-0454

Ярема О.Г. Теоретичне дослідження системоутворюючих принципів організації судочинства в Україні.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз системоутворюючих принципів організації судової системи. Це дозволить вивчити механізми реалізації судової влади в сучасних умовах трансформації суспільних відносин. Об'єктом дослідження є судова влада у системі суспільних відносин. Предмет дослідження – функціонування судової влади як елемента суспільних відносин, що забезпечує соціальний порядок у суспільстві. Методологічну основу дослідження становлять міждисциплінарний, діалектичний, порівняльно-історичний, системний, структурно-функціональний та аксіологічний підходи. Зазначено, що судова влада розглядається як система судово-владних відносин та зв'язків між органами судової влади та суб'єктами права, за допомогою якої право впливає на суспільні відносини у правовому, аксіологічному, соціально-етичному, моральному аспектах, основними функціями якої є стабілізація, відновлення, регулювання суспільних відносин. Принципи є основою організації та діяльності судової влади, причому вона сама бере участь у формуванні змісту спеціальних принципів як самостійна влада в державі, що має свій механізм правового впливу на суспільні відносини. Принципи судової влади поділяються на дві групи: загальні засади організації та діяльності суду як гілки державної влади (принцип визнання людини, її прав і свобод вищою цінністю, принцип законності); принципи організації та функціонування судової влади (конституційні засади судоустрою, судочинства та статусу судді). Провідним принципом у комплексі основних засад організації та діяльності судової влади є принцип самостійності. Самостійність передбачає зовнішню та внутрішню автономію з можливостями самодостатності у всіх аспектах організації та діяльності, як гілки державної влади. Це формує власне коло повноважень, функцій, ресурсів, власну систему органів. У статті розкрито сутнісні характеристики системоутворюючих принципів судоустрою – єдності судової системи, самостійності судів, незмінності та незалежності суддів. Проаналізовано їх зміст та структуру, а також зовнішні та внутрішні організаційно-правові функції.

Ключові слова: судова система, судоустрій, судочинство, основні ідеї, обов'язковість, самостійність, незалежність.

Yarema O.G. Theoretical research of the system-forming principles of the organization of the judicial proceedings in Ukraine.

The article provides a theoretical and legal analysis of the system-forming principles of the organization of the judicial system. This will make it possible to study the mechanisms of the implementation of judicial power in the conditions of transformation of social relations. The object of research is judicial power in the system of social relations. The subject of the study is the functioning of the judiciary as an element of social relations that ensures social order in society. The methodological basis of the research is interdisciplinary, dialectical, comparative-historical, systemic, structural-functional and axiological approaches. It is noted that the judicial power is considered as a system of judicial power relations and connections between the bodies of the judicial power and the subjects of the law, with the help of which the law affects social relations in legal, axiological, socio-ethical, moral aspects, the main functions of

which are stabilization, restoration, regulation of social relations. The principles are the basis of the organization and activity of the judiciary, and it itself participates in the formation of the structure and content as an independent power in the state, which has its own mechanism of legal influence on social relations. The principles of judicial power are divided into two groups: the general principles of the organization and operation of the court as a branch of state power (the principle of recognizing a person, his rights and freedoms as the highest value, the principle of legality); principles of the organization and functioning of the judicial power (constitutional principles of the judicial system, judicial procedure and the status of a judge). The leading principle in the complex of the basic principles of the organization and activity of the judiciary is the principle of independence. Independence implies external and internal autonomy with the possibility of self-sufficiency in all aspects of organization and activity, as a branch of state power. This requires its own range of powers, functions, resources, and its own system of bodies. The article reveals the essential characteristics of the system-forming principles of the judicial system - the unity of the judicial system, the independence of courts, the immutability and independence of judges. Their content and structure, as well as external and internal organizational and legal functions, were revealed.

Key words: judicial system, judiciary, judicial proceedings, basic ideas, mandatory, autonomy, independence.

Постановка проблеми. Судова влада одна із важливих інститутів суспільства. Суд як специфічний соціокультурний інститут займає одну з ключових позицій «арбітра», «третьої сторони» у суспільстві відповідно, є гарантом дійсної збалансованості різноспрямованих тенденцій та процесів у людському співтоваристві. Зміни у соціальній структурі соціуму формують нову систему відносин «рівності-нерівності», характеризуються нестійкістю та конфліктністю. Змінюється співвідношення форм власності, трансформуються інститути влади, відбувається зникнення одних груп та верств, виникнення інших, змінюються їхні соціальні ролі та статуси. Ці процеси, обумовлені структурними змінами економіки, політики, системи зайнятості, висувують проблеми соціальної інтеграції і дезінтеграції, згоди та конфлікту. Соціальна сутність судової влади обумовлюється потребою суспільства у вирішенні конфліктів, що виникають внаслідок численних протиріч, що супроводжують процес трансформації соціуму, у пошуку компромісу між різними соціальними групами на основі спільних гуманістичних цінностей та ідеалів.

Судова влада є важливим регулятором громадських відносин, що визначає її соціальну цінність. Роль судової влади полягає у розгляді та вирішенні судових справ та в забезпеченні стабільного розвитку соціуму. Існуюча організація судової влади не повною мірою відповідає потребам суспільства, про що свідчить низький рівень довіри громадян до судової системи, відсутність прозорості механізму здійснення правосуддя.

Системоутворюючі принципи судочинства є фундаментом правосуддя. Вони сприяють ефективному захисту прав громадян, забезпечують справедливий судовий розгляд та формують правову державу. Впровадження та неухильне дотримання цих принципів дозволяє знизити рівень бюрократичного свавілля, зміцнити довіру до судової влади та забезпечити верховенство права в державі що є актуальним в сьогоденних умовах євроінтеграційних процесів.

Метою дослідження є наукова розвідка системоутворюючих принципів організації судової системи.

Стан опрацювання проблематики. До дослідження теоретичних і практичних сторін судової діяльності у контексті вивчення становлення та розвитку судової влади, діяльності щодо здійснення правосуддя, організації судочинства, в тому числі адміністративного, у своїх роботах зверталися відомі науковці: В.В. Баштанник, О.І. Безпалова, В.М. Бибило, В.С. Бігун, В.Д. Бринцев, В.В. Галунько, В.А. Глуховець, Д.О. Горбач, Р.Ф. Гринюк, А.П. Гуськова, І.М. Доронін, А.В. Жбанчик, А.А. Іванишук, А.М. Куліш, В.І. Курило, Д.М. Лук'янець, І.Є. Марочкін, В.І. Московець, Г.Я. Наконечна, С.В. Ніколайчук, П.М. Рабінович, Н.В. Сибільова, Р.Я. Шай, А.О. Шамардін, М.І. Шатерніков, М.В. Шкіль, І.Д. Шумляева, О.І. Шурко та інші. Європейські прагнення України передбачають адаптацію законодавства до вимог ЄС, що у свою чергу передбачає проведення відповідних теоретико-правових досліджень, у тому числі базових основ здійснення адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Актуальність вивчення принципів організації судочинства в судовій системі, що мають системні та інтегративні характеристики, обумовлена наступними

обставинами. По-перше, соціальними перетвореннями, що відбуваються у суспільному житті, реформуванням судових структур та необхідністю осмислення конституційних змін судоустрою через історико-правове дослідження цих правових явищ. По-друге, потребою суспільства у вдосконаленні правових механізмів реалізації принципів правової держави при реалізації правосуддя, у тому числі адміністративного, пошуку оптимальних шляхів розвитку судової влади та її інститутів, ефективного функціонування компонентів судової системи, що забезпечує ефективний захист прав і свобод громадян. По-третє, необхідністю опори на європейські правові традиції під час здійснення нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері судоустрою та адміністративного судочинства.

З Конституції України (ст. 125) випливає, що судова система встановлюється Конституцією та законом [1]. У ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» зазначено: суди України утворюють єдину систему створення надзвичайних та особливих судів не допускається [2].

Судова влада самостійна і діє незалежно від законодавчої та виконавчої гілок влади. Судова влада здійснюється на основі конституційного, цивільного, адміністративного, господарського та кримінального судочинства.

Набуття Незалежності України призвело до перегляду структури судової системи, переходу до іншого набору принципів організації, заснованих на інших ідеологічних установках за іншими конкретно-історичними реаліями зумовленими досвідом країн-членів Європейського Союзу. Нормативне закріплення принципів організації судової системи має місце у Конституції та спеціальному законодавстві про судоустрій.

Під судовою системою розуміється єдина сукупність судів, що діють в Україні та присяжних засідателів, що залучаються до правосуддя, незалежно здійснюють, відповідно до Конституції та законодавства, судову владу на всій території України. У національній правовій доктрині ідея інтеграційної ролі конституційного права як головної та системоутворюючої галузі права знаходить підтримку та розвиток у контексті конституційного оформлення правопорядку на основі судової інтерпретації конституційних положень і законодавчого забезпечення реалізації [3, с. 56].

На конституційному рівні законодавство про судоустрій закріплює такі принципи організації судової системи: здійснення судової влади (правосуддя) лише судом; участі громадян у здійсненні (або відправленні) правосуддя; самостійності судової влади; самостійності та незалежності суддів; здійснення судової влади у вигляді конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства; єдності судової системи; поєднання адміністративно-територіальної та окружної організації судової системи; заборони створення судових органів, які не передбачені Конституцією; обов'язковості судових рішень; рівності всіх перед законом і судом; принцип гласності у діяльності судів; мови судочинства та діловодства в судах.

Принципи судочинства – це основоположні ідеї та правові засади, на яких ґрунтується організація і функціонування системи судів. Вони визначають правову природу судового процесу та забезпечують його ефективність. Системоутворюючі принципи судочинства – це фундаментальні засади, які визначають організацію, функціонування та розвиток судової системи. Вони є основою для ухвалення процесуальних норм і забезпечують справедливість, ефективність та законність судового розгляду.

До системотворчих принципів організації судочинства в судовій системі України належать: самостійність судів; єдність судової системи; незалежність і незмінність суддів.

Самостійність розглядається як незалежність, свобода від зовнішніх впливів, примусів, від сторонньої підтримки, допомоги. Вона сприймається як здатність до незалежних дій, міркувань, володіння ініціативою. Самостійність як поняття в етимологічному та мовному аспектах має свою сутність, обсяг та зміст.

У Великому Тлумачному словнику сучасної української мови значення слова «самостійність» наводиться як властивість, якість людини, уміння діяти без сторонньої допомоги або керівництва; самостійні дії.

Зазначене значення не зовсім підходить до повного розуміння самостійності організованих державних структур, проте методологічну значущість для дослідження має. Самостійність у етимологічному аспекті сприймається як здатність існувати незалежно від інших.

Тлумачний словник української мови дає визначення «самостійний» у трьох значеннях: самостійний – здійснюваний власними силами, без сторонніх впливів, без чужої допомоги; самостійний – рішучий, який має власну ініціативу; самостійний – існуючий окремо від інших, неза-

лежний [4]. Кожна наука, яка використовує термін «самостійність», наділяє його своїм змістом, позначає необхідний обсяг явищ, процесів і станів.

Наприклад, у політології під «самостійністю» розуміється суверенність, незалежність політичного суб'єкта прийняття рішень, в діях; у психології розуміється інтегральна якість незалежної особистості; у філософії – важливий прояв свободи.

Формулюючи визначення поняття самостійності судів як принципу організації судової системи, на підставі застосування логічних прийомів утворення понять (аналізу, синтезу, порівняння, аналогії, дедукції), відзначимо, що вона полягає у здібності, можливості та законодавчому закріпленні норм про те, що діяльність судів здійснюється без стороннього впливу чи контролю, окремо від інших державних, приватних суб'єктів правових відносин.

Принцип судоустрою щодо єдності судової системи закріплений як чинна норма права Законом «Про судоустрій та статус суддів». У зазначеній нормі визначено, що єдність судової системи в Україні забезпечується шляхом: встановлення судової системи Конституцією та законом; дотримання всіма судами встановлених законами правил судочинства; застосування всіма судами Конституції, законів, загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права та міжнародних договорів; визнання обов'язковості виконання на всій території судових рішень, які набрали чинності; законодавчого закріплення єдності статусу суддів; фінансування судів та суддів з державного бюджету.

Аналіз нормативного регулювання принципу єдності судової системи дозволяє звернути увагу на наступні компоненти: організаційно-управлінський компонент (визначення порядку встановлення судової системи); діяльнісний компонент (єдине процесуальне підпорядкування); правозастосовний компонент (діяльність на підставі застосування нормативних засад); імперативний компонент (обов'язковість судових актів); матеріальний компонент (визначення державного джерела фінансування); інформаційний компонент – використання єдиної цифрової платформи та забезпечення інформаційної безпеки [5, с. 37; 6, с. 51]. Принцип єдності судової системи виконує охоронні, консолідуючі, організаційні, управлінські, забезпечувально-автономні функції.

Переходячи до аналізу принципів незмінності та незалежності суддів, важливо відзначити ту обставину, що ми розглядаємо незалежність та незмінність суддів не як принципи ефективного правосуддя чи принципи діяльності судової влади. Нас цікавить дослідження зазначених принципів як принципів організації судової системи, як ідеї організаційно-структурного плану, які є основою для побудови конструктивних характеристик судової системи.

Основні принципи незалежності судових органів встановлені на рівні норм міжнародного права і були затверджені на Конгресі Організації Об'єднаних Націй щодо запобігання злочинності та поведінню з правопорушниками, що проходив у Мілані з 26 серпня по 6 вересня 1985 р. У пункті 1 рішення Конгресу сказано, що незалежність органів гарантується державою та закріплюється у конституції чи законах держави [7, с. 19].

Основні принципи незалежності судових органів схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року [8]. Державні та інші установи зобов'язані поважати та дотримуватися незалежності судових органів. Європейська хартія про статус суддів (1998) вказала, що метою статусу суддів є забезпечення компетентності, незалежності та неупередженості, яких кожен громадянин має право чекати від судових інстанцій та від кожного судді, якому довірено захист його прав [9].

У Конституції України встановлено важлива вихідна демаркаційна теза про те, що державна влада здійснюється на основі поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади самостійні у своєму статусі та діяльності. Сформульовані Конституцією України основні положення, що затвердили судову владу як незалежну та самостійну, були реалізовані, але судова реформа не закінчена [10].

У Законі «Про судоустрій та статус суддів» встановлені гарантії незалежності судді. Незалежність судді забезпечується: передбаченою законом процедурою здійснення правосуддя; заборорою, під загрозою відповідальності, втручання у діяльність із здійснення правосуддя; встановленим порядком зупинення та припинення повноважень судді; правом судді на відставку; недоторканістю судді; системою органів суддівського самоврядування; наданням судді за рахунок держави матеріального та соціального забезпечення, що відповідає його статусу.

Соціально-правова реальність свідчить про те, що не вимагає серйозного обґрунтування теза про необхідність всебічного забезпечення незалежності професійної діяльності суддів. Зазначена

теза давно має аксіоматичний характер, адже права та обов'язки судді визначають особливе становище у суспільстві як громадянина.

Принцип незалежності – це становище, стан особи, наділеної суддівськими повноваженнями, за якого ніщо та ніхто не може завадити чинити правосуддя, керуючись Конституцією України та законом.

Невипадково на законодавчому рівні при встановленні норм судоустрою та в дослідженнях провідних правознавців та практиків особлива увага приділяється статусним установам незмінності та незалежності суддів, оскільки соціальна значущість та функціональність виділяють їх як «непересічні» явища в правовому полі.

Незалежність суддів один із основоположних принципів організації судової системи, який можна спостерігати на прикладі правових систем країн Європейського Союзу. Нормативна регламентація та практична реалізація принципу незалежності суддів характеризують державу як демократичну та цивілізовану, на противагу маргінальним та тоталітарним режимам. Що стосується незмінності суддів, то цей правовий інститут виступає важливою гарантією реалізації на практиці принципу незалежності.

Слід виділити ще принцип, закріплений на рівні судочинного законодавства, однак, який не знайшов закріплення як принцип судоустрою у нормах права. Проте змістом цього принципу пронизано весь соціальний простір і вся діяльність судової влади, саме його на практиці вимагають від судів інститути громадського суспільства. Йдеться про справедливість, яка не є системоутворюючою основою для судової системи, проте виконує функцію консолідації соціальних суб'єктів.

Ідея справедливості, будучи загальною категорією, пронизує всі сфери людського буття. Концепція справедливості існувала протягом усієї історії людства, а підходи до визначення того, що є справедливістю, змінювалися разом із суспільством та відповідними цінностями [11, с. 25].

У справедливості, як соціальної консолідуючої цінності, є індивідуалізована аксіологічна властивість, якої немає у праксіологічних категорій, що робить мету досягнення справедливості найбільш значущою, одним із центральних питань соціального буття. Це проявляється в особливій чуттєвості соціальних суб'єктів до явищ справедливості та несправедливості. Люди визнають щось справедливим чи несправедливим лише тому випадку, якщо суб'єктивно сприймають це.

У суспільстві спостерігаємо тенденцію уніфікації, соціального спрощення категорії справедливості, зведення її сутності до законності чи правосудності (де критерієм став закон, а інтерпретуючим органом – суд), хоча давні та традиційні суспільства, розуміючи складність і багатогранність даного феномену, виводили її за межі моралі, права та правозастосування.

Висновки. Розуміння принципів організації судової системи дозволяє виявити та оцінити системоутворюючі та інтегральні компоненти цієї системи, встановити їх функціональну та соціальну роль. Подібне дослідження сприятиме не лише систематизації та класифікації наявних історико-правових знань, а й відповідним чином активуватиме критичну оцінку чинного законодавства щодо судоустрою, з метою формулювання практичних рекомендацій для вдосконалення та формування оптимальної системи та структури судових органів. Це може призвести до визначеності правових норм та підвищення ефективності застосування у соціальній практиці.

Перспективним напрямом подальших розробок у цій галузі є вивчення соціального контексту обумовленості та функціонування принципів судоустрою адміністративного судочинства оскільки на відміну від об'єктивного нормативного закріплення, суб'єктивна ефективність реалізації у практичній діяльності судових органів залежить від дій та впливів різних соціальних сил; реальне зовнішнє та внутрішнє функціонування принципів судоустрою реалізується не тільки всередині судових структур – вони спрямовані зовні, як би вбудовуючи суд у більші суспільні структури. Необхідно більш детально розкрити структуру принципів судоустрою у контексті цифрової трансформації суспільства.

Системоутворюючі принципи судочинства гарантують ефективну діяльність судової системи, забезпечують справедливий розгляд справ і сприяють зміцненню правової держави. Вони формують основні правила судового процесу та є запорукою дотримання прав і свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%80#Text>.

2. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19>.
3. Єсімов С.С. Реалізація конституційного оформлення правопорядку в умовах наявності конституційних ризиків. *Соціально-правові студії*. 2019. Випуск 3 (5). С. 52–57.
4. Тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9>.
5. Ковалів М.В., Сидор М.Я. Реалізація адміністративного судочинства на основі цифрової платформи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*, 2024. Випуск 2. С. 36–41.
6. Yesimov, S., & Borovikova, V. Methodological foundations of information security research. *Social & Legal Studios*. 2023. 6 (1), 49–55.
7. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с.
8. Основні принципи незалежності судових органів. Схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text.
9. Пояснювальна записка до Європейської хартії про статус суддів від 10 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a46#Text.
10. 12 вересня 2024 року Центр соціально-економічних досліджень CASE Україна провів дискусію на тему «Чому в Україні судова реформа нескінченна?». URL: <https://cost.ua/chomu-v-ukrayini-sudova-reforma-neskinchenna>.
11. Дубовой А.С. Справедливість як елемент правового поля. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 23–27.